

ПРАВО І ЗВИЧАЙ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ

Бедрій М. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент, адвокат,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Бедрій М. М. Право і звичай: проблема співвідношення та взаємодії.

Стаття присвячена науковій проблемі співвідношення та взаємодії права і звичаю, які становлять важливі регулятори суспільних відносин. Висвітлено основні підходи до розуміння поняття права. Наголошено на плюралізмі праворозуміння та різноманітності явищ, як окреслені терміном право. Піддано сумніву ототожнення права з волею держави. Проаналізовано поняття звичаю та його види. Правові звичаї становлять змістовне наповнення звичаєвого права як явища суспільної дійсності. Мережа звичаїв релевантних праву тісно сплетений з комплексом звичаїв без правової релевантності, оскільки кожен такий звичай може набути згаданої релевантності, як і втратити її залежно від змінних історичних умов.

Охарактеризовано правовий звичай як ланку, що з'єднує явища права і звичаю. Пояснено неможливість однозначного визначення поняття правового звичаю у зв'язку з відсутністю в юридичній науці уніфікованого поняття права. Водночас запропоновано дефініцію правового звичаю у найбільш загальному розумінні як усталене у практиці та відповідне праву загальне правило поведінки (чи комплекс таких правил), що має фактичну юридичну чинність і суспільне визнання. Досліджено співвідношення правового звичаю з іншими звичаями суспільства – релігійними, етичними, побутовими тощо. Правовими є звичаї, які регулюють найбільш важливі суспільні відносини.

З'ясовано вплив звичаю на право. Звичаї та звичаєве право становили важливу базу для перших кодифікацій. Надалі правові звичаї першими заповнювали регулятивну нішу нових правовідносин, які не встигало регулювати законодавство. Приймаючи новий закон чи інший нормативно-правовий акт, публічна влада навіть сучасних держав намагається, як правило, встановити таку регламентацію правовідносин, яка б відповідала існуючій на той час практиці, крім випадків, коли вона є шкідливою чи недоцільною. Проаналізовано вплив права на звичай, адже держава здатна впливати на еволюцію усталених моделей поведінки в суспільстві через використання інших правових засобів. Зміни законодавства, що не відповідають звичаям суспільства, можуть бути неефективними чи навіть привести до соціального спротиву. Новації законодавця, які не відповідають звичаям, можуть отримати успіх і загальне визнання за умови, що вони є співзвучними з потребами суспільства.

Ключові слова: звичаєве право, держава, суспільні потреби, праворозуміння, кодифікація.

Bedriy M. M. Law and custom: the issue of correlation and interaction.

The article is devoted to the scientific problem of the relationship and interaction of law and custom, which are important regulators of social relations. The main approaches to understanding the concept of law are highlighted. Emphasis is placed on the pluralism of law understanding and the diversity of phenomena, as outlined by the term law. The identification of law with the will of the state is called into question. The concept of custom and its types are analyzed. Legal customs constitute the content of customary law as a phenomenon of social reality. The network of legally relevant customs is closely interwoven with a complex of customs without legal relevance, since each such custom can acquire the mentioned relevance, as well as lose it depending on changing historical conditions.

Legal custom is characterized as a link connecting the phenomena of law and custom. The impossibility of an unambiguous definition of the concept of legal custom due to the absence of a unified concept of law in jurisprudence is explained. At the same time, the definition of legal custom in the most general sense is proposed as a general rule of conduct established in practice and corresponding to law (or a set of such rules),

which has actual legal validity and public recognition. The correlation between legal custom and other customs of society (religious, ethical, household, etc.) is researched. Legal customs are customs that regulate the most important social relations.

The influence of custom on law is clarified. Customs and customary law formed an important basis for the first codifications. In the future, legal customs were the first to fill the regulatory niche of new legal relations that the legislation did not have time to regulate. Adopting a new law or other normative legal act, the public authorities of even modern states usually try to establish such regulation of legal relations that would correspond to the existing practice at that time, except for cases when it is harmful or inappropriate. The impact of law on custom is analyzed, because the state is able to influence the evolution of established patterns of behavior in society through the use of other legal means. Changes in legislation that do not correspond to the customs of society may be ineffective or even lead to social resistance. Innovations of the legislator, which do not correspond to customs, can gain success and general recognition, provided that they are in harmony with the needs of society.

Key words: customary law, state, social needs, legal understanding, codification.

Постановка проблеми. Виклики сучасного світу посилюють розуміння необхідності вивчення права як визначального інструмента вирішення глобальних проблем людства. Дослідження правових явищ відкривають нові перспективи наукового пізнання суспільної дійсності у минулому та в сьогоденні, а також створюють передумови для прогнозування майбутнього. Право перебуває в широкому спектрі суспільних регуляторів, здійснюючи із ними перманентну взаємодію. При цьому значний інтерес викликає співвідношення та взаємозв'язок права і звичаю, позаяк цей контакт має кількатисячолітню історію, не втрачає актуальності на даний час і набуває істотного науково-практичного значення.

Стан опрацювання. В українській юридичній науці впродовж тривалого часу досліджувалися різноманітні аспекти теорії та історії звичаєвого права. Водночас проблема співвідношення і взаємодії права та звичаю як окремих соціальних регуляторів залишилася недостатньо вивченою. Окремі аспекти цього питання висвітлювалися у працях О. Васянович, О. Волощенко, М. Жовтобрюха, Л. Кушинської, Н. Пархоменко, І. Усенка, О. Шевченка та ін. Проте існує відповідний простір для поглиблення наукових знань про кореляцію згаданих явищ.

Метою цієї статті є з'ясування змісту співвідношення й особливостей взаємодії права та звичаю як важливих регуляторів суспільної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення заявленої мети варто висвітлити такі аспекти означеної теми: поняття права, поняття звичаю, правовий звичай (ланка, що поєднує досліджувані явища), співвідношення правового звичаю з іншими звичаями суспільства, вплив звичаю на право та вплив права на звичай.

Поняття права. Право є багатозначним терміном (словом). Впродовж усієї історії людства у багатьох мовах світу ним позначалися різноманітні явища – правила, справедливість, свобода, відносини, інтереси тощо [1, с. 9-10]. Різними явищами є суб'єктивне право (певні можливості суб'єкта суспільних відносин) і об'єктивне право (система особливих правил поведінки в суспільстві – юридичних норм). Впродовж століть класичним дискурсом юриспруденції стала діалектика природного права, що походить від природи (у тому числі розумної природи людини), та позитивного права, яке твориться державою.

Відомим є розмежування права на загальносоціальне (як явище суспільства) та спеціально-юридичне (як явище державне). Ще ширший спектр понять права можна побачити крізь призму плюралізму праворозуміння, адже чимало шкіл і течій правопізнання виробили авторські підходи до визначення того, що слід вважати правом. Різні типи праворозуміння (історичне, соціологічне, психологічне та ін.) мають відповідні відгалуження, що вносять корективи й уточнення стосовно бачення права, характерного цьому типу.

Чи є право волею держави? Якщо відповісти ствердно на це питання, то на рівень права можна було б помилково вивести закони тоталітарних і авторитарних держав. Зрештою, і в демократичних державах трапляються нормативно-правові акти далекі від загальноприйнятих стандартів права. Натомість поза поняттям права опинилися б явища, які не мають стосунку до волі держави, але є вкрай важливими у правовій системі, як от звичаєве право, рішення референдуму, локальна нормотворчість тощо. Водночас роль держави у правотворенні не варто применшувати – публічна влада є важливим учасником вказаних процесів. Тому право часто виражається у волі держави, якщо вона відповідає

загальнови́знаним принципам. Однак право може творитися і поза цією волею, за її сприянням, паралельно до неї чи всупереч їй.

Ius est ars boni et aequi – стверджував давньоримський філософ Цельс. А чи право є мистецтвом добра і справедливості? Хочеться вірити, що так. Однак чи можна звести науковий міст між античним красномовством і конкретними параметрами правових явищ? У багатьох випадках це справді можливо, проте очікувати універсальності такого підходу не варто.

Поняття звичаю. Термін «звичай» вживається в українській мові у декількох значеннях: загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у суспільному житті певного народу, суспільної групи, колективу тощо; уклад суспільного життя нації, народу, етнічної групи; традиційний порядок відзначення певних подій і свят, пов'язаний із виконанням обрядових дій і використанням відповідних атрибутів, предметів та ін.; усталений, звичний спосіб, манера поведінки, звичка кого-небудь; ввічливість, пристойність у поведінці, манерах і діях [2, с. 352].

У соціальному значенні звичаєм вважають неухильний стереотипний вияв традиційних (успадкованих із минулого) приписів, якого дотримуються в певному суспільстві чи групі, для учасників якої він є усталеним. З цієї точки зору звичаї виступають різновидом соціальних норм [3, с. 39]. Разом з тим звичай можна визначити як правило поведінки в суспільстві, що сформувалося внаслідок його фактичного застосування впродовж певного часу. Відсилаючи до звичаю, люди оперують категоріями «так прийнято», «так не прийнято», «так личить робити», «так не личить робити» [4, с. 37].

М. Жовтобрюх зазначає, що звичаї існують на рівні соціальної психології та становлять форму суспільної свідомості. Згідно з переконанням вченого, звичай має внутрішню (інтеріоризовану) або зовнішню (адаптовану) детермінацію. Звичаї виникають внаслідок дій, що мали певний ефект і привели до стану, вигідному конкретній спільноті. Звичаєва норма, як правило, передують виникненню правової норми, адже суспільні відносини у переважній більшості не регулюються правом одразу після їхнього виникнення. Як наслідок, протягом певного часу ці відносини спираються на здоровий глузд, досвід оточення і приклад авторитетних осіб спільноти. Також вартою уваги є думка згаданого дослідника про те, що «всі спроби знищити звичай і керуватись в суспільній регуляції тільки законом, приречені на невдачу» [5, с. 44].

Я. Вісліцкі відзначає, що звичай у найширшому розумінні цього поняття можна також спостерігати серед звірів і птахів [6, с. 9]. Новітні дослідження показують наявність звичаєвих моделей поведінки у тварин загалом. Звісно, це зовсім інші звичаї, які не мають суспільного, а тим паче юридичного значення. Визнаючи звичай різновидом соціальних норм, встановлюється прив'язка саме до людського суспільства. Так само і право здатне регулювати тільки діяльність осіб (фізичних і юридичних), а не тварин. Водночас звичаї людські та тваринні мають спільний корінь – усталеність певної моделі поведінки.

Правовий звичай становить один із видів звичаю. За переконанням А. Прейснера, звичаєм є певний тип поведінки, який існує впродовж тривалого проміжку часу в конкретній групі суспільства. Натомість правовим він вважає лише той звичай, предметом якого є діяльність, охоплена інститутом права чи кількома такими інститутами у відповідній правовій системі [7, с. 188]. Дещо іншої позиції притримувався Ф. Студніцкі, за яким звичай, який стосується правової матерії (відповідної частини суспільних відносин), міг стати правом за умови досягнення ним певного рівня інтенсивності [8, с. 53-54].

Як видається, не повинно виникати сумнівів у тому, що не кожен звичай є частиною системи права. Крім правових, існують побутові, релігійні, етичні та інші звичаї. Я. Ліц, відзначаючи наявність великого масиву звичаїв в суспільстві, пропонує поділити їх за критерієм юридичного значення на три групи: правові звичаї (становлять частину об'єктивного права та регулюють найбільш важливі суспільні відносини), звичаї релевантні праву (не є частиною системи права, але мають певне значення в процесі правозастосування), звичаї без правової релевантності (не мають впливу на регулювання правових відносин і вирішення юридичних ситуацій). Водночас дослідник наголосив на тому, що не існує об'єктивної можливості провести чітку й однозначну межу посеред названими групами звичаїв [9, с. 186-187].

Коментуючи цю думку, варто зауважити, що правові звичаї становлять змістовне наповнення звичаєвого права як явища суспільної дійсності. Разом з тим звичаї релевантні праву тісно пов'язані з власне правовими звичаями, оповиваючи звичаєве право, наче оболонкою. Мережа звичаїв релевантних праву тісно сплетений з комплексом звичаїв без правової релевантності, оскільки кожен такий звичай може набути згаданої релевантності, як і втратити її залежно від змінних історичних умов.

Правовий звичай. Одним із видів звичаю є правовий звичай. У сучасній юридичній літературі знаходимо доволі різні визначення правового звичаю. Зокрема П. Рабінович вважає, що ним є санкціоноване і забезпечуване державою вже існуюче загальне звичаєве правило поведінки [1, с. 126]. У підручнику за редакцією В. Копейчикова правовим звичаєм визнано правило поведінки, яке склалося стихійно протягом тривалого часу і стало звичкою людей, ухвалено і охороняється державою. Правовими, на переконання згаданого колективу авторів, стають ті звичаї, у яких є заінтересованість більшості населення регіону чи країни [10, с. 164]. Т. Андрусяк називає звичаєве право окремим видом позитивного права (зокрема його первісною формою), що складається з правових звичаїв. З цих міркувань він визначає правовий звичай як норму позитивного права, що виникла самостійно, без державно-владної волі чи санкції з боку держави, з правосвідомості всього народу або певних суспільних груп та набула юридичної сили в результаті тривалого застосування її як обов'язкової [11, с. 103].

Відсутність уніфікованого визначення правового звичаю в сучасній юридичній науці прямо пов'язана з проблемою праворозуміння. Інакше кажучи, як юридична наука може визначити поняття правового звичаю, не визначивши попередньо саме поняття права? Отож, визначення поняття правового звичаю часто перебуває в залежності від того, до якого типу праворозуміння тяжіє той, який намагається його сформулювати. Як видається, у найбільш загальному розумінні правовим звичаєм слід вважати усталене у практиці та відповідне праву загальне правило поведінки (чи комплекс таких правил), що має фактичну юридичну чинність і суспільне визнання.

Співвідношення правового звичаю з іншими. Як відомо, існує такий різновид звичаїв, які становлять право. Інакше кажучи, в таких випадках між звичаєм і правом стоїть знак «дорівнює». Але це далеко не завжди, оскільки звичаї не завжди є правовими, а часто носять виключно побутовий, етичний або інший характер. Тому доцільно охарактеризувати співвідношення правового звичаю з іншими звичаями. Побутові звичаї є елементом культури певного народу чи місцевості. Як правило, вони носять символічний та обрядовий характер і пов'язані з конкретними життєвими подіями (народженням, весіллям, похоронами та ін.) чи святами (Різвом, Водохрещем, Івана Купала та ін.). Вони впливають на відносини поза межами правового поля та відзначаються добровільністю. Побутові звичаї можуть визначати стиль одягу, приготування страв, виконання пісень і танців тощо. Цілком можливо, що окремі побутові звичаї в минулому були правовими, однак згодом втратили юридичне значення. Наприклад, імітований викуп нареченої, який в Україні відбувається в день весілля, у далекому минулому існував реально та мав правове значення. Також звичай могорича з утворенням державної системи засвідчення цивільно-правових угод втратив юридичне значення та став побутовим звичаєм [12, с. 379].

Близькими до правових є моральні (етичні) звичаї, однак вони не породжують юридичних наслідків. Ці норми базуються на уявленнях про добро та зло, тому мають на меті захистити ідеали певного індивіда, групи людей чи всього суспільства. Значна частина правових звичаїв мають етичне походження, але не всі моральні звичаї ставали правовими, а лише ті, які регулювали найбільш важливі суспільні відносини [13, с. 23-24]. У цьому контексті типи суспільної поведінки можна поділити на три види: 1) поведінка, врегульована правом і водночас визнана моральною; 2) поведінка, врегульована правом, але не підтримувана мораллю; 3) поведінка, не врегульована правом, але забезпечена мораллю; 4) поведінка, що не підлягає ні моральній, ні правовій регламентації [14, с. 147].

Німецький філософ права О. Гьофе акцентує увагу на тому, що право, як і мораль, зобов'язує боржника повернути борг кредитору, але воно не поширює свою дію на доброзичливість у відносинах контрагентів договору, якої вимагають моральні звичаї [15, с. 20]. Порушення етичних звичаїв не може спричинити юридичних санкцій, але тягне за собою суспільний осуд, докори сумління чи інші позаправові наслідки. Разом з тим окремі моральні норми є санкціонованими державою, тому набули юридичного характеру й захисту держави. Зокрема йдеться про Закон України «Про захист суспільної моралі», норми Цивільного кодексу України про заборону укладення угод, які суперечать суспільній моралі тощо.

У первісних суспільствах і давніх державах, де правителі та вожді вважалися земними намісниками богів, а їхнє законодавство видавалося за божу волю, релігійні звичаї були правовими. Також у сучасному мусульманському праві релігійні звичаї мають юридичний характер і породжують правові наслідки. Натомість в Україні та інших світських державах релігійний і правовий звичай розмежовані. Порушення релігійного звичаю вважається гріхом, але не тягне за собою юридичних санкцій. Винятком є релігійні звичаї, які відповідають юридичним нормам. Наприклад, п'ята заповідь Мойсеевих

скрижаль «Не вбий» відповідає статтям чинного Кримінального кодексу України, що встановлюють кримінальну відповідальність за вбивство.

Корпоративні звичаї часто набувають правового характеру та стають джерелом корпоративного права, однак не всі. Наприклад, надання премії працівникам за певні заслуги, існування знижки для постійних покупців чи обов'язок почекати напарника, який запізнюється, впродовж 15 хвилин після закінчення зміни можуть бути юридичного характеру в окремих господарських організаціях [16, с. 233]. Натомість корпоративні вечірки чи інші практики корпоративного побуту навряд чи можуть претендувати на правове значення.

Вплив звичаю на право. А. Дайсі, В. Самнер, Є. Ерліх та деякі інші дослідники вважали, що право є змінною категорією, яка формується і детермінується суспільними звичаями, культурними прикладами поведінки та загальними нормами моралі [14, s. 145]. Звичай здатен вплинути на формування права, і неодноразово доводив це упродовж історії. Найбільш виразним цей вплив був до створення перших письмових джерел права, а отже право могло виражатися лише в одній формі – у правовому звичаї, який поступово виділявся із загального масиву звичаєвих норм суспільства. Створене й апробоване суспільством звичаєве право становило визначальну базу для перших кодифікацій. Надалі правові звичаї першими заповнювали регулятивну нішу нових правовідносин, які не встигало регулювати законодавство. Приймаючи новий закон чи інший нормативно-правовий акт, публічна влада навіть сучасних держав намагається, як правило, встановити таку регламентацію правовідносин, яка б відповідала існуючій на той час практиці, крім випадків, коли вона є шкідливою чи недоцільною. Відтак, вплив звичаю на право є присутнім у тому числі в сьогоденні.

Набуття звичаєвим правом письмового вигляду, як правило, зумовлювало його трансформацію в закон (у широкому розумінні). Трансформація усних правових звичаїв у законодавчий текст не була поодиноким випадком, а типовим явищем як для українського так і для інших народів. Українське звичаєве право відіграло важливу роль під час здійснення кодифікаційних робіт, будучи джерелом укладення «Руської правди», Судебника Казимира IV Ягеллона 1468 р., Статутів Великого князівства Литовського, «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та ін. Навіть в окремих статтях сучасного законодавства України можна віднайти норми, які мають давнє звичаєве походження. Наприклад, у ст. 82 Конституції України вказано, що перше засідання новообраної Верховної Ради відкриває найстарший за віком народний депутат.

Окремі автори вважають «Руську правду» виключно збірником діючих правових норм, який не мав самостійної юридичної сили як акт законодавства [17, с. 428]. З цією думкою важко погодитися, проте більшість норм «Руської правди» справді мали звичаєве походження. Основним, однак не єдиним, джерелом укладення «Руської правди» було звичаєве право. Якщо проводити аналогію з першими кодифікаціями європейського середньовіччя, то можна дійти висновку, що основною причиною укладення «Руської правди» була потреба систематизації звичаєвого права для більш ефективної діяльності судів [18, s. 189]. Варто погодитися з Л. Кушинською у тій думці, що у Короткій редакції «Руської правди» вплив давньоукраїнського звичаєвого права є більш відчутним, ніж у Розширеній редакції, в якій спостерігається посилення державного впливу на справи членів громади. Проте у Розширеній редакції була збільшена кількість норм звичаєвого походження, які діяли за часів Короткої редакції, але не фіксувалися письмово у цьому акті [19, с. 5].

Хоча Статути Великого князівства Литовського містять чимало посилань на правові звичаї, варто визнати, що складно розрізнити, які з них мають литовське походження, а які – руське. У Статутах Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р. і 1588 р., крім згаданих елементів, додалися впливи польського та німецького права. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. відсилає до давніх звичаїв, регулюючи статус хорунжих, які повинні були «за стародавнім звичаєм утримуватися» (ст. 7 розд. II), князівських урядників (ст. 10 розд. III), компетенцію возного (ст. 5 розд. IV), утримання прибудної худоби (ст. 24 розд. XIV) та ін. Статут 1588 р. використовує термін «звичай» у різних відмінках аж 50 разів, однак часто має на увазі не стільки певні правові звичаї, а попередні закони [3, с. 195-196]. Класичним прикладом рецепції україно-білоруського правового звичаю у литовське право була ст. 9 розд. XIV Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., яка постановила організувати копні суди в тих громадах, у яких раніше їх не було [20, с. 336-337]. Передусім це стосувалося литовських земель.

Вплив права на звичай. Право може різними шляхами впливати на усталені моделі поведінки суспільства, протидіючи шкідливим звичаям і розвиваючи корисні звичаї. Разом з тим слід пам'ятати, що ефективність і авторитет права перебуває в прямій залежності від його відповідності нормам

звичаєвої поведінки суспільства [14, s. 150]. Відтак, зміни законодавства, що не відповідають звичаям суспільства, можуть бути неефективними чи навіть привести до соціального спротиву. У цьому співвідношенні важливе значення має категорія суспільних потреб. Зміни законодавства, які не відповідають звичаям, можуть отримати успіх і суспільне визнання за умови, що вони є співзвучними з потребами суспільства. Такі зміни законодавства здатні змінювати звичаєві моделі поведінки без шкідливих наслідків [14, s. 152-153].

Правовий вплив на звичаєву модель поведінки може мати на меті: 1) стимулювання та уточнення змін, що відбуваються у звичаях суспільства; 2) створення умов для того, щоб могли відбутися зміни у звичаєвих моделях поведінки; 3) легалізація змін у звичаях суспільства; 4) поступове гальмування змін, які відбуваються у звичаях; 5) утримання «статус кво» у звичаєвих моделях поведінки; 6) викоринення зі суспільного життя звичаїв, які є шкідливими [14, s. 159].

А. Прейснер сформулював такі положення щодо взаємодії звичаєвого права та законодавства: недопустимо, щоб норми звичаєвого права домінували над нормами законодавства чи спричиняли їхню нейтралізацію; хоча після інкорпорації правових звичаїв у систему позитивного права вони стають його частиною, але є другорядними у відношенні до норм законодавства; місце кожної норми звичаєвого права у правовій системі перебуває в прямій залежності від місця у системі публічної влади органу, який її санкціонував [7, с. 192-193]. Вказані думки польського правознавця є цікавими та заслуговують уваги, однак з ними важко погодитися з огляду на надмірний позитивізм.

Висновки. Таким чином, право і звичай, будучи важливими регуляторами суспільних відносин, історично перебувають у тісних взаємозв'язках і взаємодії. Право задля забезпечення чинності його норм опирається на державу більшою мірою, ніж звичай. Тоді як звичай основним гарантом своєї чинності має саме суспільство. Фокус правового регулювання зосереджується на найважливіших суспільних відносинах, а для звичаю цей критерій не є визначальним (наприклад, побутові звичаї). Ланкою, яка з'єднує обидва явища є правовий звичай. Ставши правом, він залишається звичаєм, і в такий спосіб має подвійну природу, тому характеризується посиленням впливом на суспільні відносини.

Звичаї суспільства є одним із чинників, які зумовлюють формування права, його зміст і еволюцію. Правові звичаї можуть стати надійним кодифікаційним матеріалом, трансформуватися у законодавчий текст або інше джерело права. Держава, здійснюючи відповідну правову політику, має можливість скористатися з правових інструментів з метою підтримки, зміни чи обмеження певних звичаєвих моделей поведінки у суспільстві. Задля гармонійного розвитку правової системи публічній владі доцільно синхронізувати розвиток законодавства та суспільних звичаїв (за винятком тих, що є небезпечними чи шкідливими).

Список використаних джерел:

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: Край, 2008. 224 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2004. 1440 с.
3. Правовий звичай як джерело українського права ІХ–ХІХ ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.
4. Chauvin T., Stawecki T., Winczorek P. Wstęp do prawoznawstwa. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2016. 296 s.
5. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність : дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2002. 197 с.
6. Wislicki J. Zwyczaj w prawie kanonicznem. Lublin: Drukarnia państwowa w Lublinie, 1924. 132 s.
7. Preisner A. Zwyczaj i prawo zwyczajowe. *Charakter i struktura norm Konstytucji* / red. nauk. Janusz Trzcіński. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997. S. 185–195.
8. Studnicki F. Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy. *Prace komisji prawniczej*. Nr. 4. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1949. 153 s.
9. Lic J. Zwyczaje i prawo zwyczajowe. *System prawa handlowego* / pod. red. Stanisława Włodyki. T. 1. Prawo handlowe – część ogólna. Warszawa: Wydawnictwo CH Beck, 2009. S. 146–273.
10. Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 318 с.
11. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права. Львів: Фонд «Право для України», 1997. 198 с.
12. Dąbkowski P. Litkup w prawie polskiem śriedniowiecznem. *Przegląd historyczny*. Tom V / pod red. J. K. Kochanowskiego. Warszawa: Skład główny w administracji tow. Mil. Hist., 1907. S. 377–383.

13. Дністрянський С. Звичаєве право – а соціальні зв'язки. *Часопись правнича і економічна*. Том IV. Львів, 1902. 42 с.
14. Kojder A. Prawo jako narzędzie zmiany zachowań zwyczajowych. *Studia socjologiczne*. 1973. 2 (49). S. 145–160.
15. Гюфе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєвої. Київ: Альтерпрес, 2003. 264 с.
16. Кашанина Т. В. Корпоративное право. Москва: НОРМА–ИНФРА, 1999. 802 с.
17. Лащенко Р. Впливи права українського на суспільне життя XIV–XV віків у Великому князівстві Литовському. *Антологія української юридичної думки*. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Юрид. кн., 2002. С. 433–443.
18. Sczapiecki M. Powszechna historia państwa i prawa. Warszawa: Lexis Nexis, 2007. 559 s.
19. Кушинська Л. Елементи звичаєвого права в «Руській Правді». *Історія України*. 1999. № 38. С. 5–6.
20. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Кн. 2. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. 672 с.